

JOSEF SKULINA (Brno)

AKTUALIZAČNÍ FAKTORY V KOMUNIKATIVNÍ KONOTACI MLUVČÍCH

1. Vycházíme z teze, podle níž je jazyk (*langue*, denotace, kód) v dialektickém vztahu k mluvě (*parole*, konotace, subkód). Není pochyby o tom, že proti jazyku jako společenské instituci stojí mluva (řeč), jíž se rozumí individuální akt výběru a aktualizace kombinací, s jejíž pomocí používá mluvčí jazykového kódu k vyjádření obsahu sdělení (tento akt mluvení se označuje jako promluva), a psycho-fyzických mechanismů, které umožňují vyjádřit tyto kombinace. Jinými slovy řečeno: není jazyka bez mluvení, ani mluvení bez jazyka. To znamená, že mluvu je nutno zkoumat na pozadí jazyka a jazyk na pozadí mluvy. Z historického hlediska jevy mluvy předcházejí jevy jazyka (mluva způsobuje vývoj jazyka) a z hlediska genetického se jazyk vytváří osvojením mluvy. Tento dvojitý přístup (historický a genetický) je důležitý pro pochopení sémiologických perspektiv v mluvených projevech mluvčích. Vyjdeme-li z dialektického vztahu jazyk — mluva, pak není nemožné zjistit i v mluvě systém, tj. repertoár mluvnických prostředků, z něhož vznikají jazykové promluvy mluvčích v daných komunikativních aktech.

2. Ne dost víme o aktualizáčních faktorech v komunikativní konotaci mluvčích, tj. v subjektivní stránce řeči v sémantickém a kontextovém členění mluvených projevů, jakož i o rozvíjení druhých významů, které jsou „jakýmsi“ parazitem jazyka ve vlastním smyslu, v nichž vznikají idiolekty a podvojně struktury mluvčích, neboť v komunikativní konotaci mluvčích nelze a priori stanovit, které druhy jevů patří k jazyku (*langue*) a které k mluvě (*parole*). Obtíž je v tom, že konkrétní řečové akty jsou dány individuálními (personálními) okazionálními faktory, takže se mluvené řečové akty, pojednávající o vlivu faktorů zvukově realizačních, adresních aj. na stabilizaci promluvových schémat, stávají víc a více záležitostmi sociolingvistiky a stylistiky.

3. Poznámka: Idiolektem rozumíme řeč, jíž mluví jedinec, respektive celý soubor zvyklostí jedince v daném okamžiku. Míjíme jím též řeč jednoho jazykového společenství, jedné skupiny osob tlumočících mluvené výpovědi stejným způsobem. Idiolekt odpovídá *de facto* textu rukopisu, tj. vazbě jazykových prostředků v řeči (v širším smyslu) či písemnému záznamu řeči (v užším smyslu).

4. Jazyk mluvený (mluva, řeč) má své vlastní strukturální (sémantické, pragmatické) znaky. Náleží k nim: eliptičnost vyjádření, pleonastičnost, nemotivované opakování vět, nedostatek větné perspektivy, volně řazená parataxe, improvizace, existence prostředků kontextově navazovacích, spontaneita, emocionalita, intonace, tempo řeči, slovosled, nadměrné užívání anaforických

zájmen, porušení shody větných členů v oslovení aj. Tyto znaky se označují globálně jako aktualizační mluvené faktory. Jsou záležitostí subjektivně hodnotícího postoje mluvčích k obsahu sdělení (přímé otázky, věty apelové) a pronikají všemi jazykovými rovinami: zvukovou stavbou, tvořením slov, tvaroslovím, zvláště syntaxí. Ukazuje se, že je třeba objasnit pojem aktualizační stylizace, tj. ztvárnění jazykových prostředků, jimiž se vyjadřuje téma (obsah) a kompozice (organizace složek tematických ve výstavbě celku). Obě tyto složky se týkají individuality mluvčích, ať už v projevech situačně mluvených či nesituačně psaných. Aktualizační syntaktické jevy emočně a sémanticky relevantní (citoslovce, částice, slovosled) typizují řeč a souvisí s modálními prostředky (komunikativní funkcí projevu) i se subjektivním postojem mluvčích k sdělovanému obsahu.

5. Poznámka: Dlužno říci, že pro vyjádření aktualizačního postoje mluvčích ve výpovědi je důležité členění syntakticko-sémantické, které je třeba graficky vyjadřovat v mluvené řeči zcela jinými symboly (svislé čáry), než je tomu při členění syntakticko-logickém, jež se vyjadřuje s pomocí konvenční spisovné interpunkce (tečky, čárky, středníky). Stačí uvést například větnou intonaci jako výrazný distinktivní znak syntaktický (klesavá intonace, otázková antikadence, neukončené pauzy), nebo emocionální paroxytonaci (přízvuk na předposlední slabice), které způsobují v komunikativní konotaci mluvčích zcela jinou sémantickou segmentaci (větné členění), než je tomu v jazyce spisovném. Nebylo by marné zkoumat kompozici v mluvených projevech (a) synteticky, tj. „zdola“, jak na sebe mluvené komponenty navazují (kompoziční syntax) a (b) analyticky, tj. „shora“, jak vznikají významové předěly mezi větnými složkami (kompoziční segmentace).¹ Nutno mít na mysli, že mluvené projevy, ať už ve formě monologů či dialogů, jsou improvizované. Pokud jsou mezi nimi rozdíly, jsou v míře stylizačního úsilí, tj. ve snaze vědomě se vyjadřovat „uhlazeně“. Je tomu tak v monologiích, nikoli už v dialogiích, které zrcadlí pocity mluvčích jako reprezentantů jisté společnosti, kolektivu, skupiny, zaujímajících postoje k lidem a prostředí, v němž příběhy vznikly.

6. Nedostatkem je, že dosud nemáme prozkoumánu syntax mluvy, z níž bychom mohli vydedukovat (1) obecné (řečové, konotační) a (2) specifické (geografické) znaky mluvenosti. Fakt je ten, že stanovení univerzálních (řečových) a specifických (místních) promluvených jevů může vést k odhalení individuálních (personálních) znaků v singularizačních komunikativních konotacích mluvčích. Dosud existují jisté jazykové bariéry (dialekty, slangy), které brání vytvoření univerzální mluvy (řeči), realizované v mluvených komunikacích.

7. Formální a sémantická analýza primárně mluvených textů (tektoniky výstavby), zachycených v procesu praktické konotační (verbální) komunikace mezi mluvčími, naznačuje, že jde o texty sémanticky složité a smíšené. Ve všech komplexních komunikativních konotacích — textech (každá promluva — text má svůj styl) se dají vyčlenit obecné konotační (řečové) modifikáty s povahou modelů. Globální pohled na mluvu (řeč, konotaci) ukazuje, že mluvenost spočívá v přirozené situaci, kdy se mluvčí připravuje k částečné stylizaci svého projevu.

8. Textová výstavba promluvy se pohybuje ve smyslu utváření a utvářenosti (jakožto rezultátu jazykové komunikace) ve třech základních rovinách:²

¹ Hausenblas K., *Výstavba jazykových projevů*. Praha 1972.

² Prokešová Sv., *K jazykové výstavbě mluvených projevů*. SPFFBU 11, 1962, A10, s. 17—27.

A. SITUAČNÍ ZAKOTVENOST MLUVENÝCH PROJEVŮ

9. Při analýze kontextových promluv nutno podtrhnout skutečnost, že tu jde o aktualizační vztah mezi mluvčím (tvůrcem jazykové výstavby) a adresátem (konzumentem projevu). Důležitým faktorem je tu přítomnost adresátova jako (1) prostého vnímatele mluvených projevů a (2) přímého účastníka promluv.

9.1. V prvním případě pouhá přítomnost adresáta nutí vyprávěče k tomu, aby s ním udržoval s pomocí jednotlivých preparativních emočních výrazů (*no, noa, tož, chyba*) i celých větných konstrukcí včleněných do mluvených projevů s funkcí kontaktovou (*Noa tož pro krmaš | to vite | tož to bylo*).³ V druhém případě se přítomnost adresátova odráží jak v užívání kontaktovcých slov mluvčího, tak v užití přímých vět apelativních, které jsou distinktivním znakem mluvených projevů. Přitom zde nerozhoduje skutečnost, jde-li o věty emočně neutrální nebo emočně zabarvené. Aktualizační emocionalita je tu záležitostí subjektivně hodnotícího postoje mluvčího k obsahu sdělení (*Marcela | za co ty ideš?; Ty tak | do pajzlu pod lauby!*).

9.2. Konkrétní situace v konotačně komunikativních projevech mluvčích bývají vystiženy neúplnou výpovědí (elipsou), z níž jsou nejběžnější dva typy vyjádření: (1) bez slovesa (*Potom moderni obyvak; dodej: bych chtěla mít*); (2) bez podstatného jména uvedeného v kontextu (*Tož idu hasit; dodej: pouliční lucerny*).

9.3. Výrazným aktualizačním faktorem sepětí projevu s konkrétní situací je užívání anaforických zájmen (*Roby | ty už robit nechtěly*) a příslovcí (*Včil se menuje Sokolska | kaj je kostel*).

B. NEDOSTATEK VĚTNÉ PERSPEKTIVY

10. Charakteristickým aktualizačním znakem v komunikativní konotaci mluvčích je prosté řazení vět za sebou (juxtapozice), v níž jsou větné celky nevyhraněné a netvoří výraznou diferenciaci mezi parataxi a hypotaxi. Nejde zde o žádnou anomálii, nýbrž je to strukturální rys mluvené řeči.

10.1. Dalším znakem konotačních projevů, podmíněných aktualizační emocionalitou, jsou vyšínutí z vazby (anakoluty), v nichž se začne podle jednoho modelu větného a skončí se podle větného modelu jiného (*No | co se myslíš | ež ja to všecko nasbiřu | co ja musim všecko sehnat | na ten krmaš | stryc přišli | noa | potom jakysi ten švagr | jak přišlo tak sedum | chyba | musim jít pokluzat | bydlo jutrovat | a potom idem se na muzičisko | teho kopytka vyhodit*).

10.2. Sem patří věty vložené (parenteze), obsahující děje vedlejší, které doprovázejí děj hlavní, nebo vysvětlivky, objasnění situace ap. (*V naši chalupě | to byli sami kantoři | musim po našimu mluvit | a my zme jenom | sem tam použili | dialektickeho vyrazu*).

10.3. Mluvené projevy zvýrazňuje opakování (*To mi tře ještě jít | do tovarně jít pro pančošky | a musim nasazovat | pančošky*) a připojování (*To ještě za mojich let | dětských | my mluvili nařečim*).

10.4. Nezřídka mluvčí přerušují větu a tak vznikají věty neukončené (apoziopeze), které mají intonaci bez závěrečné kadence. Po přerušení věty nastává pauza, která označuje, že věta nebyla dopovězena (*Temu to čelli | děvucha a synek vždychy | noa | potom zkoušel ještě | Šekspira | no*).

³ Dokladový materiál uvádím z ostravské mluvy (řeči).

C. VYJÁDŘENÍ SDĚLNÉHO OBSAHU

11. V komunikativní konotaci mluvčích se uplatňují na vyjádření sdělného obsahu výrazně prostředky systému zvukového, k němuž náleží větná intonace, přízvuk, emfáze aj.

11.1. Větná intonace umožňuje využívat pojmenování v platnosti výpovědi a je prostředkem k vyjádření modální a emoční složky sdělení (*Na do čerta / robo / vždyť je roboty plno v polu*).

11.2. Veliký význam má využívání větného přízvuku, který se uplatňuje ve slovosledu jako signál jádra výpovědi. Běžný případ je ten, že základem (východiskem) výpovědi je téma (T) a myšlenkovým (významovým) jádrem výpovědi je réma (R) (tzv. objektivní slovosled). Identifikace větných členů v komunikativní konotaci mluvčích je možná jedině v textu. Členění kontextové není vázáno na členění mluvnické. Mnohem zajímavější je výskyt jádra výpovědi (R) v postavení začátkovém a středovém (tzv. subjektivní slovosled), který souvisí s improvizovaností mluvených projevů (*Pod laubami / pod laubami / byla hospoda / po prave straně*).

12. Závěrem lze shrnout takto: Aktualizační faktory v komunikativní konotaci mluvčích jsou konstitutivním znakem mluvy (řeči). Týkají se subjektivního (individuálního, personálního) přístupu mluvčích v kontextových situacích. Koneckonců beze zření k aktualizačním faktorům nelze s úspěchem stanovit sémantické jádro a periférii v mluvených projevech.⁴ Třeba mít na mysli skutečnost, že problematika aktualizační konotace má ráz obecný, globální. Jinými slovy řečeno: Na mluvu (řeč) je nutno se dívat jako na komplexní celek, kdy řeč na úrovni je metajazykem a kdy metajazyk je zachycen sám v procesu konotace. Metajazyk je systém, jehož plán obsahu je tvořen systémem označování neboli je to operace, jejíž popis je založen na empirii. Je nade vše pochybnost, že budoucnost v lingvistice náleží lingvistice konotace, neboť společnost rozvíjí jazyk bez ustání na základě prvního systému, který jí poskytuje lidská řeč. Jde tu o systémy druhých významů, jejichž vypracování se dotýká historické a synchronní antropologie. Můžeme říci, že každá hloubková sémiologická analýza bude muset vyložit nejen denotovaný systém, ale též systém konotovaný. Každá společnost, která využívá aktualizačních faktorů v komunikativní konotaci mluvčích, je de facto realizována označujícím daného systému, zatímco sémiolog mluví označovaným. Sémiolog dešifruje objektivní funkce jazyka (jeho řeč je operací) vůči světu, který maskuje znaky prvního systému označujícími znaky systému druhého. To je věc diachronie, která odhaluje nové a nové metajazyky. Tak se jeví i syntax promluvy jako nový metajazyk, v němž mají své místo aktualizační faktory. Předmětem metajazyka se stává metajazyk, zaměřující se na výklad reality—objektu, který je základem „konotovaných popisů“. Za zmínku stojí fakt, že cíl sémiologické analýzy, jenž spočívá v odhalení aktualizačních faktorů v komunikativní konotaci mluvčích, záleží v osvětlení historie forem mluvené řeči. Může se tak stát s úspěchem, přikročí-li se k tomu z hlediska strukturně funkční analýzy.⁵

⁴ Barthes R., *Nulový stupeň rukopisu. Základy sémiologie*. Praha 1967.

⁵ Bochmann K., *Zum theoretischen Status und operativen Wert der Konnotation*. Linguistische Arbeits Berichte 10. Lipsko 1974, s. 24—38.